

ՊԱՏՄԱ - ՄՇԱԿՌԻԹԱՅԻՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

Սույն համարից սկսած «Հանդեսի» էներում բացվում է «Պատմա-մշակութային ակնարկներ» բաժինը. որտեղ ընթերցողների լայն շրջանների համար կտպագրվեն գիտա-հանրամատչի հոդվածներ հայ ժողովրդի պատմության, գրականության, արվեստի հանգուցային հար-կերի, ինչպես նաև պատմական, բազմազան դեմքերի և գիտության ու մշակույթի նշանավոր գործիչների վերաբերյալ:

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Կ. Ն. ՅՈՒՋԲԱՇՅԱՆ (Անիստրադ)

Հայ ժողովրդի պատմագրության ականավոր ներկայացուցիչ Ղազար Փարպեցին հայտնի է որպես երկու աշխատության հեղինակ: Մեկը հայոց պատմություն է, 387 թ. մինչև V դարի վերջը, մյուսը մի նամակ՝ ուղղված մարդպան Վա-հան Մամիկոնյանին: Երկուսն էլ գրական մարգարիտներ են. նրանք ապահովել են իրենց հեղինակին պատվավոր տեղերից մեկը հայոց հին մատենագրու-թյան պատմության էջերում: Սակայն Ղազար Փարպեցու անունը անմահացրել են ոչ միայն այդ երկու աշխատությունները. նրա կյանքն ինքնին մեր անցյա-լի, մեր մշակույթի ու հասարակական դարգացման պատմության մի փայլուն էջ է: Փարպեցու կերպարը, նրա գրվածքները ասես մարմնավորում են հայոց պատմության ամենից բուռն շրջաններից մեկը:

Հին հեղինակների կենսագրությունները սովորաբար անհայտ են մնում, հաճախ նրանց ասյրած ժամանակը որոշվում է անուղղակի տվյալներով, իսկ Ղազար Փարպեցու կյանքը մենք գիտենք բավականին մանրամասն: Նրա կեն-սագրությունը չորսորիսակ մի մուտք է դեպի V դարի մտավոր մթնոլորտը: Որոշ չափով մեր պատմիչի կենսագրությունը վերականգնվում է նրա պատմա-կան երկի հիման վրա: սակայն գլխավոր սկզբնաղբյուրը Վահան Մամիկոնյա-նին ուղղված Թուղթն է:

Նամակագրությունը հնում հատուկ գրական տեսակ էր, նրա առանձին նմուշները կան նաև հայոց գրականության մեջ. հատուկ կազմած նամակներ պատմիչները հաճախակի մտցնում էին իրենց երկերի մեջ, վերագրելով գրանք պատմական այս կամ այն դեմքին: XI դարից մեզ հասել է Գրիգոր Մագիստրոս Պաշտպանի նամակները, որը անսպառ աղբյուր է թե՛ քաղաքական, թե՛ մշակութային կյանքն ուսումնասիրելու համար: Հնում նամակը հաճախակի վեր էր ածվում գրական երկի, որը լայն շրջանառության մեջ էր մտնում: Նամակը դրվում էր հետևյալի որոշ կանոնների. հեղինակը հանդես էր գալիս ոչ միայն որպես կենդանի անձնավորություն, այլև իբրև գրական կերպար: Երբեմն տե՛սականը իսպառ բացակայում է: Ղազար Փարպեցու Թուղթը, իր պրակտիկ բարձր արժանիքներով հանդերձ, միաժամանակ շատ մարդկային է. պրակտիկ շարժի տակից պարզ երևում են մեր պատմիչի դիմագծերը, նրա ապ-րումները հույսով են նաև մեզ, մենք սրտատրոփ հետևում ենք՝ ինչպե՞ս է ըն-թանում նրա տառապանքներով լի կյանքը, ի՞նչ ճանապարհով է մոտենում նա իր անմահ փառքին:

Պատմության մեջ հեղինակը իրեն անվանում է Ղազար Փարպեցի. ասել է՝ Արաբաժոտն դավառի Փարպի գյուղից է: Պետք է ենթադրել, որ նա հասա-րակ ընտանիքի զավակ է եղել, հակառակ դեպքում կսպասպաներ տոհմանու-նը, ինչպես մի շարք աղյուսական ծագում ունեցող պատմիչներ՝ Հովհան Մա-միկոնյան, Թովմա Արծրունի, Ստեփանոս Օրբելյան:

Ենթադրում են, որ Ղազարը ծնվել է 443 թ., գուցե մեկ կամ երկու տարի առաջ. համեմատյալ դեպս Վարդանանց ապստամբության ժամանակ (450—451 թթ.) նա դեռևս մանուկ էր. դժվար է ասել՝ որքան խորն է ապրել ապագա պատմիչը բուն դեպքերը, ինչ հիշողություն պահպանել նրանց մասին, սա-կայն ապստամբության վախճանից մի քանի տարի հետո նա գտնվում էր մի

մթնոլորտում, ուր Վարդանանց պատերազմը, նրա ընթացքը, նրա հետևանքները որոշել էին մարդկանց ճակատագիրը, խառնել նրանց կյանքը, ուստի և դիտվում էին անձնական տեսանկյունից: Ինչպե՞ս է դա եղել:

Վարդանանց պատերազմի նահատակներից մեկը Հմայակն էր. Վարդան Մամիկոնյանի եղբայրը. նրա երեք որդիները՝ Վահանը, Վասակը և Արտաշեսը ընկել էին Վասակ Սյունու ձեռքը, այնուհետև տարվել Տիգրանի պարսից արքունիք, իբրև պատանդ. տղաներից ավագը՝ Վահանը, մեղ հայտնի 482—484 թթ. ապստամբության ապագա հերոսն է, Ղազար Փարպեցու Թղթի հասցեատերը: 455 թ. Գուգարքի բռնի Աշուշային հաջողվում է ազատել երեխաներին և բերել իր մոտ. այստեղ նրանք ապաստան են գտնում իրենց մոր՝ Հմայակի այրի Զվիկի հետ միասին: Ինքը Աշուշան այն նախարարներից էր, որոնք ապստամբությունից առաջ կանչվել էին պարսից արքայի մոտ ու ամեն տեղ առնե՞ս զրադաշտություն ընդունել: Նախարարները թույլտվություն ստացան վերադառնալ հայրենիք, իսկ Աշուշան մնաց որպես պատանդ և ազատվեց, ըստ երևույթին, տարիներ հետո: Զվիկը ծագումով Արծրունի էր, Վասակ Արծրունու դուստրը: Արծրունիներից ևս շատերը նահատակվեցին պատերազմում: Դժվար չէ կոհհիշել, ինչպիսի տրամադրություն էր իշխում Աշուշայի տանը, ինչի շուրջ պիտի պտտվեր խոսակցությունը, և ահա այդ գերդաստանի անդամ է դառնում նաև Ղազարը. Թղթում նա իրեն անվանում է Վահան Մամիկոնյանի սննդակից ու խաղակից, Վահանի հետ միասին ստանում է նաև նախնական կրթությունը: Ասես մանուկ հասակից նա պատրաստ էր շարագրել Վարդանանց ապստամբության անցքերը. և իրոք, հետագայում իր Պատմության երկրորդ դրվագը Փարպեցին ամբողջությամբ նվիրեց Վարդանանց պատերազմին:

Որոշ ժամանակից հետո Ղազարը թողնում է Աշուշայի տունը, սկսում է դասեր առնել Զվիկի եղբայր Աղան Արծրունուց, նրա ձեռքով էլ դառնում կրոնավոր (ի դեպ, Աղանը ևս անմիջապես մասնակցել էր նախորդ պատերազմին. 449 թ., մյուս հոգևորականների հետ միասին, նա ստորագրել էր Միհրանեսի հազարապետին ուղղված այն գրությունը, որտեղ հայերը պաշտպանում էին իրենց ազգային կոոնը դառնա՞ծ քրիստոնեությունը ու հրաժարվում զրադաշտություն ընդունել):

Փարպեցու կյանքում մի նոր շրջան է սկսվում, երբ հնարավորություն է առաջանում մի քանի տարով գնալ «հոռոմներին» մոտ, այսինքն Բյուզանդական կայսրություն: Այստեղ նա սովորում է հունարեն, ընթերցում հայրաբանական գրականություն, որը կազմում էր իրեն ժամանակակից աստվածաբանության հիմքը, միաժամանակ պարունակում հանրագիտական, փիլիսոփայական, բարոյագիտական, գեղագիտական, տնտեսագիտական գաղափարներ: Բայց հունարենը ճանապարհ է պարզում ոչ միայն դեպի քրիստոնեական գիտելիքները. կամա-ակամա Ղազարը պիտի հաղորդակից դառնար նաև անտիկ, հեթանոս մշակույթին, որի ավանդույթները դեռևս ողջ ու շոշափելի էին հոռոմների երկրում: Հին աշխարհի մնացորդները շրջապատում էին մարդուն ամեն քայլափոխում, էլ չենք ասում, որ քրիստոնեական մշակույթը բառիս լայն իմաստով շատ բան էր ժառանգել ու յուրացրել անտիկ մշակույթից, հեթանոս գաղափարներից:

Ղազար Փարպեցին ամենաբարձր կարծիքի է հունական գիտության մասին: Նա երբեք առիթի չի կորցնում ընդգծել այս կամ այն անձնավորության հմտությունը հունաբանության ասպարեզում. խոսում է Գյուտի կաթողիկոսության մասին և ի միջի ալոց նկատում, որ «էր նա այր լի գիտութեամբ հայովս և առաւելեայ յունիւն»: Երիտասարդ տարիներին Մաշտոցը սովորել էր հունարեն, պնդում է նա, հետևելով Մաշտոցի կենսագիր Կորյունին, նշանագրերը ստեղծողը լավ գիտեր հունարեն, սակայն երբ կարիք առաջացավ թարգմանելու Սուրբ Գիրքը և Մաշտոցն ու իր շրջապատը հանդիպեցին դժվարությունների, ապա դիմեցին Սահակ Պարթևին: Որքան էլ պաշտի Ղազարը Մաշտոցին, մեր հեղինակի ուշադրության կենտրոնում է Սահակը, կատարյալ ամեն ինչում, հատկապես հունագիտության մեջ:

Իր մասին պատմիչը համեստ է արտահայտվում՝ հնարավորությունների սահմաններում սովորել է հունարեն, տկարամտությունը հաղթելու համար կարողացել գրքեր. բայց արդեն գրքերի պատկանելի ցանկը, որը նա բերում է իր Թղթում, ցույց է տալիս, որ նա վարժ հունագետ է եղել։ Ի դեպ, ինչպես նշում ենք, ինչպես է Մանուկ Աբեղյանը, Ղազար Փարպեցին առաջին հեղինակներից է, որոնք սկսել էին հայերեն նոր բառեր ձևել հունարեն բառերի վրա, հարստացնելով մեր լեզվի բառապաշարը, հնարավոր դարձնելով ամենաբարդ, ամենից նուրբ հասկացությունների թարգմանությունը։

Նոր դիտելիքներով զինված՝ Ղազարը վերադառնում է Հայաստան։ Կամսարականների հետ լինելով, մասնակցում է նաև 482—484 թթ. պատերազմին սասանյան իշխանության դեմ, իսկ երբ ապստամբության ղեկավար Վահան Մամիկոնյանը ընդունում է հաշտության պայմանները՝ որոշում է նվիրվել ճշմարտությանը. հոգևորականի համար դա սովորական քայլ էր։ Քաշվում է Սյունիք, մնում է այնտեղ 2 տարի, ձմեռն անց է կացնում քարայրում, Մովսես Կրոնավորի մոտ, իսկ ամառը նրան իր մոտ է տանում Սյունիքի եպիսկոպոս Մուշենու Այստեղ էլ նրան շուրջ 486 թ. գտնում է մարդպան դարձած Վահան Մամիկոնյանը, տեղափոխում Վաղարշապատ և նշանակում Կաթողիկե եկեղեցու վանքի վանահայր։

Այն ժամանակվա Կաթողիկե եկեղեցին վատ վիճակում էր գտնվում. 484 թ. Վահան Մամիկոնյանը նորոգում է «իր նախնիների հնացյալ կառուցվածքը», սակայն Ղազարի օրոք ևս անհաստատ շինվածքը մի քանի անգամ վնասվում է (բառ հետին տեղեկություն, Փարպեցու թշնամիները շենքը կրակի են տվել)։ Այնուամենայնիվ նա ջանք չի խնայում կաթողիկե եկեղեցին ու վանքը բարձր վիճակում պահելու. առատ նվիրաբերությունների շնորհիվ վանքը պայծառանում է։ Շատերի կողմից Ղազարը սեր ու հարգանք է վայելում, նրա դիտելիքները ճանաչում են գտնում, բայց միաժամանակ աճում է նաև թշնամիների նախանձը։ Բարկեն կաթողիկոսը, որին գիմում է նա, այդ հարցում ձևանալով մնում։ Մամիկոնյանների հովանավորությունը չի փրկում նրան, հուսահատ լքում է հայրենիքը և տեղափոխվում Միջագետքի Ամիդ քաղաքը, այժմյան Դիարբեքիրը։ Ամիդից Փարպեցին Վահան Մամիկոնյանին է ուղղում իր Թուղթը. մարդպանը կրկին կանչում է նրան իր մոտ ու հանձնարարում գրել հայոց պատմություն։

Իր գլխին թափվող չարիքների պատճառը Ղազարը համարում է նախանձը, որ իրում է ստախոս արեղաններից։ Պետք է ընդգծել, որ Թղթում, ինչպես նաև մի շարք այլ բնագրերում «նախանձ» բառը չի նշանակում սոսկ տխրություն, սրտնեղություն, չար վզացմունք, որ մարդ ունենում է տեսնելով մյուսի բարվոր վիճակը, որից ինքը զուրկ է (նման կերպով մեկնաբանել է այդ հասկացությունը դեռևս Արիստոտելը). նախանձն այստեղ ոչ միայն սրտնեղություն է, այլև չարություն, ռիսակալություն, որը զրոգում է նախանձողին պիմել ամենաստոր քայլերի։

Մանուկ Աբեղյանը, որը մանրամասն վերլուծել է Թուղթը, ցույց է տալիս, որ արեղանների նախանձը առաջացել է ոչ թե անձնական, այլ հասարակական հողի վրա, նա իրավաքիսրեն մերժում է այն տեսակետը, որ իրը Ղազար Փարպեցու հակառակորդները պատկանել են ասորական հոսանքին. իրոք, այլ շրջանում ասորական ուղղափառ, ոչ նևստորական եկեղեցին արդեն գրավել էր Հայաստանում իր դիրքերից։ Մ. Աբեղյանը առաջ է քաշում իր տեսակետը՝ բախումը տեղի էր ունենում երկու կողմնորոշումների միջև՝ պառսկական և ազգային հայկական։ Հունասերների և նրանց հակառակորդների ընդհարումը, որը սկիզբ է առնում Մաշտոցի ու Սահակի օրոք, V դարի երկրորդ կեսին իրր վեր է ածվում «հունական գիտության սիրող աղգալիների ու պարսկասերների» կռիվ։ Որ Ղազարի կողմից հիշատակված «հունասերները» իրոք «ազգային» են եղել՝ դա փաստ է. հակառակ դեպքում պիտի ենթադրենք, որ Փարպեցու պես հայրենասեր գրողը կարող է զրվատել նրանց լուր գիտելիքների համար։ Մյուս կողմից, ամենակծու արտահայտություններն օգտագործելով իր հակառակորդների մասին խոսելիս, Թղթի հեղինակը երբևէ չի մե-

դադրում նրանց կարծեցյալ «պարսկասիրության» մեջ: Հայրենասեր կարող է լինել նաև տգետը. ուրիշ բան է, թե ինչ օգուտ է բերում տգետ հայրենասիրությանը:

V դարում հայ մշակույթը ապրում է աննախընթաց վերելք. գլուխ է բարձրացնում նորածնունդ հայ մտավորականությունը, այն, որ ոչ միայն խոսում, այլև գրում ու կարդում էր հայերեն: Միաժամանակ նա հաղորդակից էր եղել նաև «հունական» գիտությանը, դրա շնորհիվ անսահման լայնացրել մտահորիզոնը: Այդպիսին էր Մաշտոցի ու Սահակի շրջապատը, այդպիսին էր ինքը՝ Ղազար Փարպեցին: Կարելի է կռահել, որ այդպիսին են եղել նրա կողմից հիշատակված Մովսես «փիլիսոփոսը», Խոսրովիկ թարգմանիչը և մյուսները (որոնք ևս «նախանձի» դո՛հ գնացին): Հոգևորականության մեջ մտավոր հողի վրա շերտավորում էր առաջացել: Դժվար չէ պատկերացնել՝ ինչպես պիտի տրամադրված լինեին Ղազար Փարպեցու պես գիտուն մարդու նկատմամբ տգետ աբեղաները: Էլ չենք ասում, որ Կաթողիկե եկեղեցու վանքի առաջնորդի պաշտոնը շատ բարձր է դասվել, կապված է եղել բազմաթիվ արտոնությունների և եկամտի հետ և այն հանգամանքը, որ Ղազարն է գրավում այդ պաշտոնը, ինքնին պիտի նախանձ արթնացներ: Բացի այդ, նրա հասակն էլ չէր համապատասխանում այդ պաշտոնին. դա էլ էր զայրույթի առիթ տրամադրում թըշնամիներին՝ «մանուկ մի հոգաբարձ տեղույն չկարէ առնել», բողոքում էին նրանք: Ղազարին տապալելու համար ինչ մեղք ասես չէին փաթաթում նրա վզին. աղանդավոր է, պոռնկությունը մեղք չի համարում, վանքում հովանավորում է պիղծ ու չարագործ մարդկանց, յուրացնում է վանքի եկամուտն ու նվիրաբերությունները. առաջ, ասում էին, նա իրոք գիտնաբար է խոսել, այժմ՝ անգիտաբար, եկեղեցում Սուրբ Գրքի հատվածները անսայթաք է կարդում... Անգերազանց ճարտասան, Ղազարը վարպետորեն ջրում է այդ ամբաստանությունները, ընթերցողի աչքում մերկացնելով իր հակառակորդներին: Հալածված լինելով՝ նա բարոյական մեծ հաղթանակ է տանում ուժ առած տգետների վրա, բայց դա չէ ամենից կարևորը:

Ընդհանուր, ինչպես նաև հայոց պատմությունից գիտենք բազմաթիվ դեպքեր, երբ լուսավոր անձինք հալածանքի են ենթարկվում իրենց գիտելիքների համար: Փարպեցու կյանքն այդ տխուր օրինակափության նմուշներից մեկն է: Առավել կարևորն այստեղ այն է, որ նա ոչ միայն հաղթանակ է տանում իր հակառակորդների նկատմամբ, այլև պաշտպանում է մարդկային արժանապատվության գաղափարը: Քրիստոնեական բարոյագիտության մեջ մեծ տեղ է գրավում այն դոգմը, որ մարդս ոչնչություն է, պիտի խոնարհվի աստծու առջև ու անընդհատ նվաստացնի իրեն: Իր դարաշրջանի հավատարիմ զավակ, քրիստոնեական գաղափարի ջատագով ու պաշտպան Ղազարն անշուշտ ենթարկվում է այդ կտրուկ պահանջին: Տառինեի հետո ձեռնամուխ լինելով «Հայոց պատմությանը», նա առաջաբանում նշել է, որ հանձն առավ այդ գործը՝ զիջելով վահան Մամիկոնյանին, վերջինս բռնադատեց հեղինակի «տկարությունը», ստիպեց նրան անցնել մի գործի, որը նրա գիտությունից վեր է... Մեր մատենագրության մեջ պահպանվել է նվաստացուցիչ մակդիրների մի ամբողջ շարան. հետևելով դարաշրջանի բարոյական թելադրանքին, մատենագիրներն ու ձեռագիր մատյանների գրիչներն ու ծաղկողներն անվանում են իրենց «տրուպ», «ստոր», «անպիտան», «չնչին» և այլն, և այլն, մինչդեռ իրականում այդ «անպիտան» ու «անարհեստները» կարող են լինել ականավոր գրողներ ու նկարիչներ: Ենթարկվելով ժամանակի թելադրանքին, հետևելով հատուկ զրական էտիկետի, Ղազար Փարպեցին այս հարցում ոչնչով չի դրսևորում իր խառնվածքի յուրահատկությունը: Բայց իր ոչնչության մասին խոսում է ի միջի այլոց, և միաժամանակ առաջին իսկ էջերից բարձրաձայն հայտարարություն

¹ Նրբեմն ասում են, որ նման ածականներն իբր վկայում են մարդկանց համեստության մասին. սակայն այդպես՝ նշանակում է բոլորովին չըմբռնել քրիստոնյա միջնադարի ոգին:

է անում իր արժանիքների մասին: Հիշեցնում է, որ այդպիսի վարմունքը մեղք չէ, անգամ Պողոս Առաքյալը, խախտելով կարծես Քրիստոսի կանոնները, թվարկել է իր բարի հատկությունները և արարքները, և դա չի խանգարել նրան շարունակել իր առաքելական ծառայությունը: Եթե Ղազարը, ինչպես ինքն է ասում, «անզգամ» է, ապա նա հետևում է Պողոսի օրինակին, և թող վաճանք բնորոշի նրան որպես «անզգամի»:

Այնուհետև թղթի հեղինակը համառոտ կերպով նկարագրում է իր կյանքը, սկսած մանկությունից, շարունակ ընդգծելով, որ նա այսպես թե այնպես հավասար է Հայոց մարդպան Վահան Մամիկոնյանին: Դիմում է մարդպանին այն կողմեր, որին և՛ հասցեատերը, և՛ մուսները իր գիտելիքների շնորհիվ համարել են անփոխարինելի՝ «որում ոչ գոյ փոխանակ»: Այժմ, երբ նախանձի հետևանքով ինքը հալածանքի է ենթարկվում, շատերը կցանկանային նրա տեղը գրավել, բայց արդյո՞ք ի վիճակի են:

Իսկ դուրս ինձ Սյունիքում ու բերրի բո տունը, հիշեցնում է նա մարդպանին, ոչ իբրև աղքատ, ոչ էլ իբրև որևէ մեկի ծառա՝ մենք, կրոնավորներս, ազատ ենք Քրիստոսի անունով: Ես կրոնավոր եմ դարձել բո բեռու՝ տեր Աղանի միջոցով, ուրեմն, եղբակացնում է Ղազարը, այս առումով ես հավասար եմ քեզ: Այնուհետև նա հիշեցնում է իր ու Վահանի մանկության տարիները: Ծիշտ է, Վահանի անդակիցն ու խաղակիցը լինելով խաղի ժամանակ կրել է ապագա մարդպանի հաղուսար, բայց չէ որ Զվիկը և նրա քույրը՝ Անուշ-Վռամը, սնունդ են Ղազարին Վահանի հետ հավասար. ուրեմն այստեղ ես Փարպեցին իրեն հավասարեցնում է Վահան Մամիկոնյանին: Եվ նա արժանի է այդպիսի հավասարությունը. չէ՞ որ նա առավել շնորհների տեր է:

Այդ շնորհները նրա գիտելիքներն են. երբ պատվավոր մեկը ցավում է, որ Ղազարին վանել են, որ անիրավացի է եղել այդ քայլը, Ղազարը եկեղեցու դարպաս է, ապա նրան պատասխան են տալիս՝ առաջներում նա իրոք մեծ գիտություն տեր էր, սակայն հիմա այլևս համեղ ու զորավոր խոսքեր չի արտասանում, վասն ի խոսում: Հակառակորդները, կարծես, պայմանավորվել էին՝ պընդելով, թե Ղազարի արժանիքները չբացել են. որքան անարդարացի են եղել այդ խոսքերը, կարելի է դատել ելնելով թեկուզ Փարպեցու Պատմությունից, որը գրվել է Թղթից հետո: Լինելով մեծ մտքի տեր, պատմիչը զգացել է իր մեծությունը, գիտակցել, թե որքան բարձր է նա շարքային հոգեորականներին: Նրան ստիպում են լքել վանքը, թողնելով այնտեղ իր ամբողջ ունեցվածքը՝ «անգամ հոռոմ (ալսինըն՝ հունարեն) գրքերը ինձ չտվին, այժմ այնտեղ վաչր են ընկած, դառնալով ցեցի կերակուր»: Այս դիտողությունը կենսագրական փաստ է. մտառնադիրը պարզ կերպով ցույց է տալիս, որ նրա ձեռքին գրքերը երբեք ցեցի կերակուր չէին լինի, շատ-շատ կմաշվելին անընդհատ կարդալուց:

Արդեն ասացինք, որ Ղազար Փարպեցու Թուղթը բացառիկ տեղ է գրավում հայ գրականության պատմության մեջ, նա ծանոթացնում է մեզ V դարի մտավորականի հոգեկան աշխարհին, ցույց է տալիս, թե որքան բարդ ու հարուստ է եղել այդ աշխարհը և ինչպիսի ուժով է արտահայտվել գրական երկում:

Պատահական չէ, որ Ղազար Փարպեցու Թուղթը գրվել է Միքայել Նալբանդյանի առանձնակի ուշադրությունը: 1862 թ. նա Պետերբուրգի Պետրոպոլիսյան բերդի խոնավ մի խուցում, ասես փարստելով իր ցավերը, աշխարհաբարի է թարգմանել ու ծանոթագրել այդ Թուղթը²:

* * *

Վաղ քրիստոնեական մշակույթը ընդհանրապես չի ճանաչել «գեղեցիկ գրականություն» գաղափարը, ձգտումը դեպի գեղարվեստականը, կամ՝ ավելի ջգած մակարդակի վրա՝ դեպի գվարճալի, մարդիկ բավարարում էին զիմելով

² Ղազար Փարպեցու Թուղթը՝ Մեղադրություն ստախոս արեղաներին. Թարգմանություն և բացատրությունը Մ. Նալբանդյանց Ս. Պետերբուրգ, 1868—ՌՅԺԷ:

որական մյուս տեսակներին: Եթե մի կողմ թողնենք բանահյուսությունը, ապա գեղեցիկ գրականության դեր կարող էին կատարել Հին ու Նոր Կտակարանը, սրբերի վարքերը (կենսագրությունները), որոշ շափով նաև պատմագրությունը: Իհարկե, չոր ու ցամաք տարեգրությունները, որտեղ արձանագրված է լինում սոսկ փաստը, եղելությունը՝ դժվար թե գոհացնեին ընթերցողի տենչը դեպի գեղեցիկը. սակայն պատմական շարադրանքը հաճախակի մոտենում է գեղեցիկ գրականությանը, նմանվելով նրան առնվազն երկու հատկությամբ. այստեղ ևս հեղինակը դիմում է ընթերցողի զգացմունքներին և հաճախակի գործում է ոչ թե պատկերների, այլ գեղարվեստական կերպարների միջոցով, ընդ որում հեղինակը ստեղծում է ոչ միայն առանձին հերոսների (այդ թվում նաև իր՝ գրողի) կերպարները, այլև ողջ հասարակության համայնապատկերը: Դեղարվեստականությունը, սակայն, այստեղ ինքնանպատակ չէ, նա ծառայում է պատմական երկի խրատականությանը, ուսանելիությանը:

Շարադրելով անցյալի դեպքերը, պատմագիրը երբեմն անգիտակցաբար, իսկ շատ անգամ՝ գիտակցորեն արտահայտում է իր վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ: Պատմական անցյալի դեպքերը միշտ ինչ-որ գույքորդում են առաջացնում ներկայում: Վերաբերմունքը դեպի անցյալը միշտ այս կամ այն շափով նկատի ունի ներկան, ահա այս կերպ է արտահայտվում անցյալի մասին գրող հեղինակի գնահատականը, որը տրվում է ներկային, այս կերպ է իրականացվում պատմագրության խրատական նպատակը:

Պատմագրությունը մեզանում առաջանում է գրի ստեղծումից անմիջապես հետո, իբրև քրիստոնեական մշակույթի բաղադրիչներից մեկը:

Աստվածաշունչը ինքնին պարունակում է շատ հատվածներ, որոնք պատմագրական բնույթ ունեն: Հույն պատմիչ Նվսեմիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմությունը» հայերեն առաջին թարգմանածո գրքերից է: Սակայն ասածու նկատի ունի այն ընդհանուր պայմանները, այն ընդհանուր հոգը, որի վրա պիտի աճեր հայ հին պատմագիտությունը. հայերի պատմական դարգացման առանձնահատկությունները տվյալ ասպարեզում ևս ապահովեցին ինքնուրույն երանգ:

Այն պայքարը, որը մղում էին հայերը IV—V դդ. Սասանյան պետության դեմ, չի կարելի դիտել որպես դիմադրություն՝ միայն քաղաքական ճնշումից փրկվելու համար: Պարսից արքունիքը ճիգ էր անում կրոնափոխ անել հայերին, մինչդեռ քրիստոնեությունը արդեն խոր արմատներ էր ձգել երկրում, դարձել ազգային ինքնագիտակցության բաղադրյալը, քրիստոնեությունը դավանանք լինելուց բացի ինչ-որ շափով նաև ազգային պատկանելության խորհրդանշան էր: Քրիստոնեությունը ենթադրում էր հատուկ մշակույթ, հատուկ, պարսկականից տարբերվող կենցաղ. նահանջել արքունիքի պահանջների ուղեկաններ կորցնել ազգային դեմքը, ազգային կերպարը, կորցնել այն հատկանիշները, որոնք կազմում էին հայ լինելու զաղափարը: Պարզ է, որ այն պայքարը, որը ծավալում էին հայերը պարսից նվաճողական ձգտումների դեմ, պիտի խորացներ ազգային ինքնագիտակցությունը (որը գրային շրջանում հասել էր բարձր մակարդակի, գրի ու դրականության ստեղծումն ինքնին այդ գիտակցության ծնունդ էր): Իսկ ինչպե՞ս պիտի արտահայտվեր ազգային գիտակցությունը հայ հասարակության զարգացման վրա այդ շրջանում. իհարկե, ժողովրդի պատմական անցյալը ճանաչելու, արժեքավորելու միջոցով: Հարկավոր էր գտնել մաքառող ժողովրդի արմատները, պարզել, ի՞նչ ուղիով է նա մոտեցել իր ներկա վիճակին ու դիրքին: Այդ հարցերի պատասխանը տրամադրելու էր կոշված պատմությունը, որը նկարագրում է կյանքն իր զարգացման մեջ, ուստի ակամայից որոնում ու գտնում է ներկայի հեռավոր կամ անմիջական անցյալը: Ղազար Փարպեցու երկը (ինչպես և մեր մյուս պատմիչների աշխատությունները) խոսում է ներկայի մասին՝ հուզող հարցերի պատասխանը որոնելով նաև անցյալում:

Երբ է սկսվում հայերի պատմական կյանքը, ի՞նչ շրջաններ է նա անցել ըստ մեր հեղինակի: Փարպեցին նշում է, որ հայոց պատմության առաջին գիրքը գրել է Ագաթանգեղոսը, այստեղ խոսվում է հայերի դարձի մասին դեպի

բրիստոնեություն Գրիգոր Լուսավորչի միջոցով: Երկրորդ գիրքը շարադրել է Փավստոս Բուզանդացին. այդ աշխատության բովանդակությունն է՝ Հայաստանի անցքերը դարձից մինչև երկրի բաժանումը Սասանյան պետության ու Բյուզանդական կայսրության միջև (այսինքն, մինչև 387 թ.): Ինքը երրորդ տառասության Հեղինակն է, նկարագրում է բաժանումից հետո տեղի ունեցած դեպքերը մինչև Վահան Մամիկոնյանի մարդպանությունը, այսինքն 486 թ.: Ինչպես տեսնում ենք, Ղազար Փարպեցին ներկայացնում է մեր հին պատմագրության առաջին պարերացումը, որը միաժամանակ նաև բուն պատմության պարերացում է: Այստեղից պարզ երևում է, որ հայերի բուն պատմությունը Ղազարի աշքում սկսվում է դարձից, պատմական ընթացքը, ինչպես ցույց է տալիս նրա շարադրանքը՝ քրիստոնյա ու հեթանոս (ավելի կոնկրետ՝ զրադաշտական) աշխարհների բախում է, համենայն դեպս ազգային պատմությունը դիտվում է նախ և առաջ այդ տեսանկյունից: Նման մոտեցումը հասկանալի է. արդեն ասացինք, որ պաշտպանելով քրիստոնեությունը պարսից զրադաշտության էքսպանսիայի դեմ, հայերը պաշտպանում էին իրենց էությունը, այն կերպարը, որն ընդունել էին պատմական դարգացման ընթացքում: Բայց դու հարցի մի կողմն է միայն. ընդհանուր առմամբ, քրիստոնեությունը այդ շրջանում խորհրդանշել էր դարձել նաև զուտ աշխարհիկ, զուտ քաղաքական զաղափարներ արտահայտելու համար: Պարզ է, որ պատմությունը Փարպեցու մոտ սկսված է դարձից ու նրան անմիջապես առնչվող դեպքերից (նման մտայնությունը կարողացավ ճեղքել միայն Մովսես Խորենացու պես հանճարը, նա ստեղծեց իրոր Հայոց պատմություն, սկսելով Հայկ նահապետից, այսինքն դիտելով նախաքրիստոնեական Հայաստանի անցքերը որպես ազգային պատմության լիիրավ դրվագ):

Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմությունը» բաղկացած է առաջաբանից ու երեք մասից. նա շարադրում է պատմական անցքերը՝ հետևելով ժամանակագրական կարգին, ընտրելով իհարկե այն դեպքերը, որոնք նրան հույժ կախևոր են թվում: Հետևենք մեր պատմիչի շարադրանքին:

Պարսից արքան ու հունաց թագավորը բաժանել են Հայաստանը երկուսի. մեծն ու յավաղունը բաժին է հասել պարսիկներին. այդ մասի նախաբաններն իրենց համար թաղավոր են խնդրում, և պարսից արքա Շապուհը Հայաստան է ուղարկում խոսքով Արշակունուն: Իսկ Պապ թագավորի որդի Արշակը, որը մինչև բաժանումը տիրում էր ողջ Հայաստանին, երկար մտածմունքից հետո որոշում է ապաստան որոնել հունաց մասում, այստեղ նա գտնեապատ կլինի «անօրենների» անարգությունից, և նա տեղափոխվում է բյուզանդական մասը: Վիպաստանի ոճով Փարպեցին շարադրում է այդ դեպքերը. վերաբարձրում Արշակի մտադրումները, որը գեռես փճական քայլին դիմելուց առաջ հայրենատենչության մոլուցք է ունենում, և մեր հեղինակը, ասես իր վրա վերցնելով թագավորի ապրումները, տալիս է իր ծննդավայր Այրարատ գավառի հույիչ նկարագրությունը:

Գաղթի դեպքերը շարադրելուց հետո նա ամբողջությամբ կենտրոնանում է արևելյան հատվածի վրա, այստեղ է գտնվում Արշակունիների ոստանը (Այրարատում, որն ըստ Փարպեցու «է գլուխ աշխարհիս Հայոց»), այստեղ է մայրաքաղաքը՝ Վաղարշապատը կամ նոր քաղաքը, այստեղ է Կաթողիկե եկեղեցին: Մինչդեռ այս հատվածում կրքեր են բորբոքվում, նախարարները հրաժարվում են ենթարկվել խոսքովին ու նոր թագավոր են պահանջում: Պարսից արքան ընդառաջում է նրանց, խոսքովի թագը դնելով նրա եղբայր Վուամշապուհի գլխին: Վուամշապուհի օրոք է տեղի ունենում հալ գրերի դուրսը:

Մաշտոցի մասին խոսելիս Ղազարը հետևում է վերջինիս վարքին, որը դրել էր մեծ վարդապետի աշակերտ Կորյունը: Մաշտոցը ծնվել է Տարոն գավառի Հաղևկաց գյուղում, մանկությունից սովորել է հունարեն, դարձել դիմադրական դպիր, ծառայելով խոսքով թագավորի արքունիքում: Տեսնելով, թե ինչ դժվարություններ են կրում հալ հոգևորականները ասորերեն ու հունարեն սովորելիս (հայտնի է, որ հալ գրերի բացակայության պատճառով օգտվում

էին հունարեն, ասորերեն ու պարսից գրերից), Մաշտոցը դիմում է Սահակ կաթողիկոսին, որը և քաջալերում է նրան՝ որպեսզի նա ձեռնամուխ լինի հայերեն տառերի ստեղծմանը: Կաթողիկոսը և Մաշտոցը գնում են թագավորի մոտ, թագավորը հիշում է, որ նրան արդեն ասած են եղել այդ գործի մասին, կարգադրում է մարգ ուղարկել Դանիել ասորի եպիսկոպոսի մոտ, որի մոտ կան հայ նշանագրեր: Նշանագրերը բերում են, Մաշտոցը սկսում է սովորեցնել. պարզվում է, որ այդ նշանագրերը անբավարար են: Հարկավոր էր ստեղծել հայերենի հնչյունական համակարգին համապատասխանող այբուբեն: Մաշտոցը գործի է անցնում և երկար մտորումներից հետո ստեղծում հայոց այբուբենը:

Կորյունի համեմատությամբ, Փարպեցու պատմածը համառոտ է, ալն չի կարելի դիտել որպես վերաշարադրանք: Նա բաց է թողնում բազմաթիվ փաստեր, պատմությունը երբեմն դառնում է անկապ. այսպես, հայտնի է, որ Դանիելյան նշանագրերը անհարմար էին հայերենի առանձնահատկություններն արտահայտելու համար, որոշ ժամանակից հետո, հուսահատ վիճակում, Մաշտոցը հրաժարվում է նրանցից և ստեղծում այն գրերը, որոնցից մենք օգտվում ենք մինչև օրս. այդ փաստը Ղազարը շրջանցում է լույսայն: Ամենայն հավանականությամբ, Կորյունի փոքրիկ գրվածքը լայն տարածում էր ստացել, և մեր պատմիչը բավարարվել էր նրանով միայն, որ հիշեցնի ընթերցողին հանրահայտ համարվող դեպքերը: Բայց որքան էլ համառոտված լինի նրա շարադրանքը, այստեղ աչքի է ընկնում մի հետաքրքիր միտում. ըստ պատշաճի մեծաբերով Մաշտոցին, նրա կողքին մեր հեղինակը մեծ դեր է վերագրում Սահակ կաթողիկոսին: Ընդգծելով Սահակի գիտելիքները, նրա հելլենագիտությունը, շեշտելով կաթողիկոսի ծառայությունն ուսման տարածման բնագավառում, Փարպեցին նրան երկայացնում է որպես V դարի մշակութային վերելքի առաջնորդ: Սահակ Պարթևի այսպիսի մեծարման պատճառներից մեկն էլ այն է, որ Ղազարի Պատմությունը մի գովք է Մամիկոնյան նախարարական տոհմին, իսկ այդ տոհմի ծննդաբանությունը կապված է եղել Սահակ Կաթողիկոսի հետ: Փարպեցու Պատմության երկրորդ գրքի գլխավոր հերոսը՝ Վարդան Մամիկոնյանի մայրը Սահակի դուստրն է: Վահան Մամիկոնյանը (նրան ուղղված է Թուղթը, նա Պատմության երրորդ մասի կենտրոնական անձնավորությունն է, նրա պատվերով է գրված ողջ Պատմությունը) Վարդանի եղբորորդին է: Բնական է, որ դոկաբանելով Սահակին, պատմիչը համապատասխան տրամադրություն էր առթնացնելու նաև նրա հետնորդների նկատմամբ: Սահակը փայլ է հաղորդում Մամիկոնյաններին ոչ միայն իր անձնավորությամբ, նա եղել է հռչակավոր կաթողիկոս Նեոսես Մեծի ուղին. լուսավորչական, ինչպես նաև քաղաքական ասպարեզում հայրը եղել է նույնպիսի խոշոր դեմք, ինչ և որդին: Ավելին. Նեոսեսի պապը եղել է Հուսիկ կաթողիկոսը, որը ճանաչվել է որպես Գրիգոր Լուսավորչի թոռը³: Ահա թե ինչ զուգորդում պիտի առաջանար ընթերցողի մոտ Սահակին նվիրված էջերն ընթեռնելիս: Սահակը շարունակում է մնալ նաև հաջորդ էջերի գլխավոր անձնավորությունը:

Վախճանվում է Վռամշապուհ թագավորը, կրկին անգամ գահ է բարձրանում նրա եղբայր Խոսրովը: Խոսրովին փոխարինում է Շապուհը՝ Սասանյան հարստության կրտսեր անդամներից, բայց շուտով հայոց թագն անցնում է Վռամշապուհի որդի Արտաշեսին: Արտաշեսը անառակ կյանք է վարում, նախարարները ըմբոստանում են նրա դեմ, փորձում են իրենց կողմը քաշել նաև Սահակին, բայց կաթողիկոսը կտրականապես մերժում է՝ Արտաշեսը մեղավոր է, բայց սուրբ ավազանում է մկրտված, ուստի մեր եղբայրը, մեր մարմինն է: Նախարարները բողոքում են պարսից արքայի առջև, նա կանչում է թագավորին և կաթողիկոսին իր մոտ, Սահակը այստեղ ևս հրաժարվում է շարախոսել հայոց թագավորին: Արտաշեսը զրկվում է գահից, թագավորական իշխանությունը Հա-

3 Սահակ կաթողիկոսի Պարթև տոհմանունը դալիս է Գրիգոր Լուսավորչից:

յաստատանում աստատարակ վերանում է, երկիրն այնուհետև ենթարկվում պարսիկ մարզպանի Սահակը ևս հետաքննում է հովվությունից, քահանայապետությունը անցնում է ոմն Սուրմակ երեցին, այնուհետև՝ Պարսկաստանից եկած ասորիներին (Արշակունիները դադարում են իշխել Հայաստանի արևելյան մասում 428 թ.): Միառժամանակ հետո նախարարները ողջում են իրենց վարժունքի համար, ազալում են, որպեսզի Սահակը նորից ստանձնի քահանայապետությունը, բայց նա հրաժարվում է, նա ի վիճակի չէ լինել «տիրանենգ, տիրասպան, մատնիչ»: Ժողովրդի հովիվը ցանկանում է մեկուսանալ, ողբալ Հայոց աշխարհի կորուստը: Պարզվում է, որ դեռևս եպիսկոպոս ձեռնադրվելուց առաջ Սահակին տեսիլք է երևացել. վերին զորության օգնությամբ նրան հայտնի է դարձել ապստամբ, նա կանխատեսել է այն շարիքները, որ պիտի թափվեն հայերի ղրխին: Սահակը վերադառնում է տեսիլքը, կրկնում այն մեկնությունը, որ տված է եղել տեսիլքին ասածու հրեշտակը. ահա այստեղից է նրան հայտնի դարձել, որ Արշակունիները զրկվելու են թագավորությունից, իսկ Գրիգոր Լուսավորչի ցեղը՝ քահանայապետությունից:

Տեսիլքները, որպես հատուկ գրական տեսակ, լայն տարածում էին գտել հին մատենագրության մեջ. նրանք հաճախակի պարունակում են պատմական այս կամ այն իրադարձության նախագուշակություններ, այդպիսի մի գրվածք է նաև Սահակի տեսիլքը: Անկախ նրանից՝ Փարպեցին ինքն է կազմել այն, թե օգտվել կամ վերամշակել է եղած օրինակը՝ «նախագուշակությունն» անկասկած պիտի կազմված լիներ բուն ղեպքերից հետո: Ինչ խոսք, որ համաձայն դրական կանոնների Սահակը՝ ի կատարումն հրեշտակի բացատրած նախագուշակության, հրաժարվում է կրկին անգամ ստանձնել քահանայապետությունը: Մոռյալ հոռետեսությամբ հաղեցված տեսիլքում առկա են նաև հուսատու պաղատանքներ՝ կղա ժամանակ, երբ և՛ Արշակունիները, և՛ Գրիգոր Լուսավորչի սերունդները կվերականգնեն իրենց իրավունքները: Այժմ մենք գիտենք, որ այդ նախագուշակությունը այդպես էլ չարդարացավ:

«Սահակի տեսիլքը» շուտով անջատվեց Ղազար Փարպեցու Պատմությունից ու տարածվեց իրեն առանձին գրվածք, այն թարգմանվել է վրացերեն ու հունարեն (ընդհանրապես հայերենից հունարեն թարգմանվել է միայն մի քանի գրավոր հուշարձան): Հայ հասարակական մտքի վրա այդ տեսիլքի քաղաքական պաղատանքները մեծ ազդեցություն չեն ունեցել: Իսկ Բյուզանդիայում այն կատարեց շատ խոշոր դեր. 867—886 թթ. բյուզանդական գահի վրա է բարձրանում Բարսեղ Մակեդոնացին, որի երակներում (գոնե կիսով չափ) հայ արքուն էր հոսում. X դարում նրա թոռը՝ Կոստանդին Միրանաժինը, ասելով, որ իր պապը հայ է, սերում է հայ Արշակունիներից, պնդում է, որ Բարսեղի գահակալությամբ իրացվում է Սահակ կաթողիկոսի տեսիլքի նախագուշակությունը: Այդ տեսությունը առաջացել էր Բարսեղի օրով, թոռը միայն վերադառնում է տնի Ցածր խավերից ելած Բարսեղը, որը գահ էր բարձրացել մի շարք զագրելի սպանություններից հետո, շնորհիվ տեսիլքի յուրատեսակ մեկնաբանություն, մի հարվածով դառնում է Արշակունի, իսկ նրա գահակալությունը հավանություն է ստանում ի վերուստ:

Կորյունի և նրան հետևող Ղազար Փարպեցու միջանկյալից երևում է, որ Սահակը վախճանվել է 439 թ. սեպտեմբերի 7-ին. վեց ամիս հետո, 440 թ. փետրվարի 17-ին վախճանվում է նաև Մաշտոցը, կաթողիկոսական աթոռը դրավում է Հովսեփը՝ Վաչոց Ձորի Հողոցիմբ գյուղից: Հայաստանում խաղաղություն է տիրում մինչև պարսից արքա Հաղկերտի 12-րդ տարին: Սրանով ավարտվում է Ղազար Փարպեցու Պատմության առաջին գիրքը:

Նոր գրականություն մեջ տարածված երևույթ է, երբ վկայում ներկայացված է լինում մի ամբողջ պարաշրջան, գործում են բազմաթիվ անձեր, հեղինակն ընթերցողին տանում է ժամանակով առաջ կամ ետ, այս կամ այն կողմ, վերականգնում անցյալը, կանխում ապագան, մինչդեռ բուն գործողությունը տե-
վում է ընդամենը շաբաթներ կամ օրեր:

Այլ է միջնադարյան պատմիչը. նրան ևս հատուկ են մտքի թռիչք, փրի-սոփական երկար խորհրդածություններ, գործող անձնավորությունները նույնպես պատկառելի թիվ են կազմում, սակայն ժամանակը այստեղ ընթա-նում է մի ուղղությամբ, հեղինակը խուսափում է զուգահեռ սյուժեներից. երբ զանազան գործողությունները միաժամանակ են տեղի ունենում: Այդպիսի մո-տեցման օրինակ կարող է ծառայել հենց Ղազար Փարպեցին: Առանց ետ նայե-լու, հանդարտ քայլերով նա տանում է իր ետևից ընթերցողին, որը անընդհատ լարվածության մեջ է գտնվում: Հազվագեպ է պատահում, երբ պատմական եղե-լությունը լիովին հարազատորեն է վերարտադրվում. սովորաբար այն ենթարկ-վում է գեղարվեստական վերամշակման. հաճախակի ընթերցողը ասե՛ք չը-վիրվում է թատրոն. բեմի վրա, համաձայն հեղինակի մտահղացման, հերոս-ները երկար մենախոսություններ են արտասանում, կատարում այն գործողու-թյուններն ու շարժումները, որոնք նախատեսված են ողբերգության ընթացքով, բայց ահա հեղինակը իջեցնում է վարագույրը, հանդիսատեսը նորից դառնում է ընթերցող և ուշիմ հետևում պատմիչի շարադրանքին:

Փարպեցու պատմությունը ուսուցողական նպատակ ունի, այն պատկերա-պարզ մի խոստ է. այդ գաղափարն է կանխորոշում ամբողջ գրքի կամ նուա-տանձին մասերի կառուցվածքը, ըստ այդմ ընտրվում են նաև գործող անձինք: Դրանք երեք հիմնական դասի են բաժանվում՝ հայ նախարարներ, հայ հոգե-վորականներ, պարսիկներ՝ աշխարհիկ իշխանավորներ ու քրմեր: Պարսիկների դասը միատարր չէ, բայց ինչպես և իրականության մեջ՝ պարսից ազատանին ու քրմությունը մոտ են իրար. գերագույն իշխանությունը պարզապես տարբեր կողմերով է դրսևորվում: Ինչ վերաբերում է նախարարներին, ապա ալստեղ նշմարելի է մեկը մյուսին բացառող երկու խումբ՝ հավատարիմ մնացածների և ուրացողների: Առաջինները աչքի են ընկնում իրենց հնարավոր բոլոր արժանիք-ներով, իսկ երկրորդները զուրկ են որևէ գրական հատկությունից: Ճիշտ է, բա-ցասական հերոսը կարող է ապաշխարել իր մեղքերը և անցնել դրականների ենթախումբը, բայց նա այլևս նույն մարդը չէ, անցյալի հետ կապերը խզված են, և նա պիտի դիտվի որպես բոլորովին նոր անձնավորություն: Արտաքնապես նախարարությունը թվում է միատարր՝ նրանց կապում է հասարակական դիր-քը, ազգային պատկանելությունը, սակայն էապես հավատարիմ մնացածները շեշտակի հակադրվում են ուրացողների խմբին:

Ահա այդպիսի ձևով է շարադրել Փարպեցին 449—451 թթ. ապստամբու-թյունը և նրան հաջորդող դեպքերը, որոնք կազմում են Պատմության երկրորդ գրքի («գրվագի») բովանդակությունը: Այդ անցքերը կազմում են մեր հին պատմության կարևորագույն էջերից մեկը. չհանդուրժելով Սասանյան պետու-թյան տնտեսական, քաղաքական ու բարոյական (կրոնական) ճնշումը, հայերը ղենքը ձեռքներին դուրս էին եկել պարսից լծի դեմ: Վարդանանց պատերազմը լավ է ուսումնասիրված, գիտական վերլուծության արդյունքները արձագանք են գտել նաև հանրամատչելի գրականության մեջ, ուստի այս կամ այն չափով ծանոթ են ամենքին: Իսկ ինչպե՞ս է ներկայացնում պատմական իրականությունը Ղազար Փարպեցին:

Սյունյաց իշխան Վասակի դուստրը ամուսնացած է նույն տոհմի սեպուհ Վարազվազանի հետ. ամուսինները հաշտ չեն ապրում, Վասակը սպառնում է փեսային: Վարազվազանը, փախչելով Պարսկաստան, ապաստան է գտնում հազարապետ Միհրնեսեհի մոտ, զրադաշտություն է ընդունում, սադրում Մի-հրնեսեհին հայերի դեմ: Հազարապետը մի մեծ ծրագիր է մշակում, նպատակն ունենալով ողջ Հայաստանը ենթարկել մոգերի օրենքներին՝ այդ դեպքում, ռսում է նա, նաև Վիրքն ու Աղվանքը չեն համարձակվի զուրս գալ պարսից ար-քայի կամքի դեմ: Հաղկերտը՝ պարսից արքան, մի մեծ հրովարտակ է ուղար-կում Հայաստան պահանջելով, որ հայերը ուրանան իրենց հավատքը, ընդու-նեն մոգություն օրենքները: Գրությունը հասնում է Հայոց աշխարհը, զայրույթ առաջացնում, և բազմաթիվ անվանի եպիսկոպոսներ (կաթողիկոսի հետ միա-սին) ու նախարարներ կտրուկ պատասխան են տալիս: Զայրացած Հաղկերտը

իր մոտ 1 կանչում նախարարներին: Տիգրան են ժամանում 9 հայ նախարար (նրանց թվում են սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը և մարզպան Վասակ Սյունին) և Գուգարքի բղբշի Աշուշան: Տիգրանում նրանց ստիպում են զրադաշտություն ընդունել: Երկար ապրումներից հետո նախարարները որոշում են կայացնում առերես ուրանալ իրենց նախնիների հավատքը: այդ քայլից հետո աղափություն են ստանում և վերադառնում Հայաստան: Նրանց հետ գալիս են նաև բազմաթիվ մոզեր, Հանդիպման պահին ծանր տեսարան է տեղի ունենում: Հայերը, հրաժարվելով հավատալ, որ նախարարները առերես են ուրացել ճշմարիտ հավատքը, հեռանում են նրանցից: Ի վիճակի չլինելով հանդուրժել խոյնների կողմից նրանց հետևից պատվիրակություն են ուղարկում, ընդ որում նախաձեռնությունը պատկանում է Վասակ Սյունուն: Վարդանին հասցնում են Վասակի կողմից ստորագրված թուղթը: սպարապետը, տեղեկանալով, որ հայերը պատրաստվում են ապստամբության, վերադառնում է: Մի մեծ ժողով է տեղի ունենում, որին մասնակցում են նախարարները, հոգևորականները, հասարակ ժողովուրդը: միաձայն երգվում են՝ հավատարիմ մնալ իրենց հավատքին և սկսում են կործանել ատրուշանները, որոնք հիմնել էին Հայաստան ժամանած մոզերը: Վարդան Մամիկոնյանը գլխավորում է շարժումը, օգնություն է խնդրում Աղվանից երկրից: Աղվանքում է տեղի ունենում առաջին մեծ հաղթանակը պարսիկների դրոթի դեմ: Հենց այդ ժամանակ Վասակը բացորոշ կերպով հետ է կանգնում սպստամբ հայերից, իր կողմը քաշելով մի շարք նախարարներին: Վարդանը, իմանալով մարդպանի ուրացությունը, անմիջապես վերադառնում է Հայաստան: Պարսից մեծ դուրք է շարժվում դեպի Հայոց աշխարհը: Վարդանը և իր կողմնակիցները պատրաստվում են մարտի: Ճակատամարտի նախօրեի դիշերը Ղևոնդ եռեցն ու սպարապետը խրախուսում են զինվորներին, որպեսզի չնահանջեն թշնամու առջև: Արևածագին երկու կողմերն էլ պատրաստ էին մարտի: Վարդանը բաժանել էր զորքը 3 մասի՝ ղեկավարությունը հանձնելով առաջիկ փորձված ու անվանի իշխաններին: Սկսվում է ճակատամարտը: հայերի մի մասը, ալն, որ մարտիրոսություն էր ցանկանում, մնում է պատերազմի դաշտում, մյուսները հուսալքված նահանջի են մատնվում: պարսիկները, հետապնդելով կոտորում են նրանց: Բստ Փարպեցու հաշվումների՝ այդ օրը նահատակվեցին ընդամենը 1036 հոգի և «նրանց անունները գրված պահվում են կենաց գրքում»: պարսիկների կորուստը կազմեց 3544 հոգի:

Երբ պարսից դորավար Մուշկան Նյուսալավուրտը հայտնում է արքային հաղթանակի մասին՝ Հաղկերտը սզի մեջ է ընկնում, ողբում է Վարդան Մամիկոնյանի պես մարդու մահը: Մուշկան Նյուսալավուրտին ետ են կանչում տրքունիք, իսկ Հայաստանի մարտյան նշանակում Արտորմիդդ Արշակունուն: Ատորմիդդը նամակներ է ուղարկում, կոչելով հայերին վերադառնալ իրենց տները՝ այլևս ոչ ոք չի արգելի նրանց հետևել իրենց հավատքին: Մինչդեռ Վահանի եղբայր Հմայակ Մամիկոնյանը դնացել էր Հունաց կողմը՝ օգնություն խնդրելու, սակայն օգնություն չի ստանում, վերադառնում է Տաշք, նրա շուրջն են համախմբվում կենդանի մնացած մարտիկները: Ատորմիդդը դուրք է ուղարկում նրանց դեմ, Հմայակը իր ընկերների հետ նահատակի մահ է ընդունում, շատ կարուստներ են տալիս նաև պարսիկները: Պարսից արքունիք է կանչվում նախարարների մի մեծ խումբ՝ նրանց հետ է Վասակ Սյունին (որը, ինչպես պարզվում է, թագավոր դառնալու ակնկալություններ է ունեցել), Պարսկաստան են բերում նաև անվանի հոգևորականներին: Սկսվում է երկար քննություն: Հայերը՝ արժանապատվությունը պահելով, պաշտպանում են իրենց գիծը: Վասակի ուրանալը չի փրկում նրան, նա պատժվում է և վախճանվում Պարսկաստանում: Քուշանների դեմ դուրս ելած Հաղկերտը պարտություն է կրում: Միհրնեբսեհ հաղարապետը բացատրում է արքային, որ մեղքը կախնավորված հայ քահանաներինն է, նրանց հարկավոր է պատժել: Մարտիրոսական մահ են ընդունում Բասենի Լալիսկոպոս Թաթիկը, ապա Հովսեփ կաթողիկոսը, Ղևոնդ երեքը և նրանց ընկերները: Անանուն մի եթովպացի (խուժիկ) դողանում

է սորերի ոսկորները և հասցնում Հայաստան: Աքսորում անասելի տառապանքներ են կրում խորեն երեցը և Աբրահամը. խորենը վախճանվում է Ասորիքում, իսկ Աբրահամին վիճակվում է վերադառնալ հայրենիք¹:

Ինչ խոսք, որ Վարդանանց պատերազմը ավելի բարդ ու հակասական ընթացք է ունեցել, քան այն նկարագրում է մեր պատմիչը: Դժվար թե Սյունյաց Վասակի դստեր ու նրա ամուսնու միջև ծագած թշնամությունը կատարեր այն դերը, որը նրան է վերագրում հեղինակը, այն է՝ ճգնաժամային վիճակ ստեղծել հայ-պարսկական հարաբերությունների ոլորտում: Վարդանանց ապստամբությունը նկարագրել է նաև Եղիշեն: Համեմատելով Փարպեցու և Եղիշեի շարադրանքը, տեսնում ենք, որ երկուսի մոտ էլ կան բացեր, ընդ որում հաճախակի դժվար է վստահորեն ասել, թե որ սկզբնաղբյուրն է այս կամ այն հարցում ավելի հավաստի: Այսպես թե այնպես, ժամանակակից պատմաբանը ի վիճակի է Ղազարի պատմությունից քաղել անշափ հարուստ նյութ և այդ երկն օգնությունը վերականգնել, գտնել իր գլխավոր սաղմերով, պատմական իրականությունը. գրականագետը, իր տեսանկյունից վերլուծելով Պատմությունը, ըստ արժանվույն կգնահատի նրա գեղարվեստական հատկությունները: Բոլոր դեպքերում գրավոր հուշարձանը ենթակա է քննական մոտեցման, որի շնորհիվ էլ մենք կարող ենք գտնել դրա իսկական (տվյալ դեպքում՝ ավելի քան բարձր) տեղը մեր հին մատենագրության գանձարանում:

Ճիշտ նույն եղանակով գրված է Պատմության նաև վերջին՝ երրորդ դրվագը: Ինչպես ասացինք, այն նվիրված է հիմնականում 482—484 թթ. ապրստամբությանը: Այստեղ Փարպեցու աշխատությունը ոչ միայն գլխավոր, այլև փաստորեն միակ սկզբնաղբյուրն է: Այժմ, երբ մենք գիտենք, թե ինչ եղանակով է շարադրում Ղազար Փարպեցին պատմական անցքերը, փորձենք վերաշարադրել դրանք ժամանակակից գիտության եղանակով:

«Վարդանանց» ապստամբության ճնշումից հետո Հայաստանում ստեղծվել էր ծանր կացություն: Ավարայրի դաշտում մնաց 1036 հոգի (վիրավորների վրա այդ հաշիվը չի տարածվում): Գերիների մի մեծ խումբ տարվել էր Պարսկաստան. հոգևորականությունը, սակավ բացառությամբ, մարտիրոսական մահ ընդունեց, իսկ աշխարհիկ տերերը աքսորվեցին. նրանք վերադարձան հայրենիք միայն 462 թ.: Երկրում վիճակը խառն էր: Ինքնավարության իրավունքները, որ հայերը կարողացել էին ապահովել Արշակունյաց անկումից հետո, համարյա վերացել էին: Ճիշտ է, հազարապետի պաշտոնը պարսիկները խլել էին դեռևս Ավարայրից առաջ, 449 թ. (Վահան Ամատունու փոխարեն մի զրադաշտական էր ստանձնել այդ տիտղոսը), սակայն միայն ապրստամբությունից հետո մարդպան ևս նշանակվեց զրադաշտական՝ Ատրորմիլդ անունով. դրանից առաջ այդ պաշտոնը վարում էր հայ իշխան Վասակ Սյունին: Թեև նա ամեն կերպ ձգտում էր հետ պահել Վարդան Մամիկոնյանին ու նրա զորակիցներին վճական քայլերից, Վասակը հայ նախարար էր և կոչված էր ներկայացնելու հայերի շահերը պարսից դրան առջև (մարդպանությունը վերադարձավ հայերին միայն 485 թ.): Դժվար է հստակ կարծիք կազմել սպարապետության ճակատագրի նկատմամբ: Ականավոր պատմիչ Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկը, որն ավարտել է իր «Տիեզերական պատմությունը» 1004 թ., այսինքն դեպքերից հինդ ու կես հարյուրամյակ անց, ասում է, որ Վարդանի մահից հետո Հայոց երկիրը 10 տարի անիշխան էր մնացել և այդ շրջանում «հալածանք ու խռովությունք բաղմանային»: Հազկերտի հաջորդ Պարոտը արքայից արքան, հայրենիք արձակելով գերի նախարարներին, սպարապետությունը հանձնում է Վարդանի որդի Մանդնոս Մամիկոնյանին: Պատմիչի ասելով, վերջինս վարում է այդ պաշտոնը 20 տարի: Այստեղ ոչ միայն հաշիվն է անհնարին, այլև փաստը ինքնին կասկածելի է: Ով է այդ «Մանդնոսը» (լատիներեն Magnus «մեծ» բառից, այլուր այդ անունը չի հանդիպում), որի մասին ոչ մի հիշատակություն չեն պահպանել ո՛չ Եղիշեն, ո՛չ էլ Ղազար Փար-

¹ Այլ Աբրահամին է հիշում, հավանաբար, իր Թղթում Ղազար Փարպեցին:

պեցին: Բայց մեզ համար էականն այն է, որ ինչպես էլ լուծելու լինենք այդ հարցը՝ երկրորդ ապստամբությունից առաջ սպարապետ է եղել Վահան Մամիկոնյանը:

Ամարացիից հետո պարսիկները հրաժարվեցին ողջ հայությունը զրադաշտական դարձնելու իրենց նպատակից: Բռնի կրոնափոխության դեպքեր քիչ են եղել: Սակայն նախարարության մի մասը քիչ թե շատ կամավոր կերպով անցել էր մազդեզանց հավատքին՝ ցուցադրելով դրանով իր պարսկամետոթյունը: Հայաստանում, ինչպես նաև հառան Արքունիքում ու Աղվանքում, ձևավորվել էր քաղաքական մի ուժ, որը հենառան էր ծառայում պարսից արքունիքին կիսանկախացնելու: Դրանք էին իրենց հավատարմությունը, նախարարները ստանում էին պարսից իշխանությունից և՛ արտոնություններ, և՛ նյութական բարիքներ: Եվ գործնական միտքը, կշռելով բոլոր թևերը ու զեմերը, հանգիստ խղճով փրստոսին փոխանակում էր Միհրով: Իհարկե, այդ կատարվում էր ուղղակի կամ անուղղակի ճնշման ներքո, բայց ճնշմամբ տարածված էր բոլորի վրա, իսկ նահանջում էին միայն անհատները:

Հատ ղեկավարում այդպիսի վարմունքը եղել է ոչ թե թուլամոռի շահասերի, այլ իմաստուն քաղաքագետի մտածված քայլ: Այդպես պիտի հասկանալ նաև Վահան Մամիկոնյանի վարմունքը: Տիգրան գնալով Վահանը, ինչպես միայնում է Ղազար Փարպեցին, «տկարանայ ի հաւատն»: Հստ երևույթին, ճիշտ այնպես, ինչպես 450 թ. Վարդան Մամիկոնյանը, Վասակ Սյունին և մյուս նախարարները՝ Վահանը ևս ստիպված է եղել առերևույթ ուրանալ քրիստոնեությունը: «Վասն փառ անուն ուրաջութեանն, զոր նման նահատակեալ հարցն իւրոց սրաւեստաւնօք և ոչ նշմարտութեամբ կրէր լինեալն»: Վահանը միշտ անհանգիստ էր. երկար ժամանակ նա տառապել է «յաղագս մոգութեան անուան». «որպէս փառնդեալ տաղնապիմ լամենայն ժամու յաղագս սուտ անուան», զոր ատելութեամբ կրիմ յանձին իմում», ասում է ինքը սպարապետը: Ապստամբությունը չսկսված՝ նա մերադառնում է իր հին հավատքին: Ինչպես էլ որ գնահատելու լինենք ուրաջությունը, բոլոր ղեկավարում այն նպատակով էր, թեկուզ և ժամանակավորապես, պարսից իշխանության ամրապնդմանը:

Տաղնապարից էր հայոց եկեղեցու միճակը: Ամարացիի մարտից հետո Հովսեփ Վաչոցձորեցի կաթողիկոսը տառվել էր Պարսկաստան ու այնտեղ ավարտել իր կյանքը: Որպես մարտիրոս: Հովսեփի հաջորդներից էր Գյուտը. սրա օրոք մայր աթոռը Վաղարշապատից տեղափոխվում է Հայաստանի վարչական կենտրոն դարձած Դվինը: Գյուտը ձգտում է մազդեզանց հավատքի առաջնորդել, բանակցություններ է վարում բյուզանդական կնոն կայսեր հետ: Գաղիշո կոթրիտոսին նախարարը ամրաստանում է նրան, կաթողիկոսին կանչում են Պարսկաստան ու զրկում հովվապետի իշխանությունից: Գյուտը քաշվում է Վանան, այնտեղ էլ վախճանվում: Այդ տարիներին կաթողիկոսական աթոռը իրապես թափուր է եղել: Գյուտի հաջորդն էր Հովհան Մանդակունին: Ընդհանուր առմամբ, ինչպես ժամանակին Հովսեփ Վաչոցձորեցին, նա հարում է ապստամբությանը: Ինչպես Վահան Մամիկոնյանի մարտակիցը, նա մասնակցում է պատերազմական գործողություններին, իսկ խոսքովակերտի ճակատամարտում՝ ձիուց վախը ընկնում ու մնասվում: Ղազար Փարպեցին ջերմ խոսքեր է ուղղում Հովհան Մանդակունու հասցեին, իսկ Պատմությունը ավարտում նրա պերճաբան բարոյով:

Պարսիկները խախտում էին նախարարների ավատական իրավունքները, քայքայում նրանց տնտեսապես, իսկ ամենից ծանր լուծը ընկել էր ռամիկ-շինականների վրին: Ստորին խավն էր, որ պիտի ապահովեր նախարարական տնտեսությունը, վերջին հաշիվով՝ նաև եկեղեցու բարեկեցությունը: Ռամիկ-շինականների մասնակցությունը մեծ թափ հաղորդեց Վարդան Մամիկոնյանի ապստամբությանը, այժմ նրանք պատրաստվում էին նորից հանդես գալ՝ զենքը ձեռքին:

«Վարդանանց» ապստամբությունը՝ հակառակ նրան, որ պատրաստությունները վաղուց էին տեսել՝ սկսվեց մասնակի միջադեպից: Հայաստան ներխուժած

պարսիկները կիրակի օրը փորձեցին ջարդել եկեղեցու դուռը. տեղում գտնվող Ղևոնդ Երեցը իսկույն դիմադրություն կազմակերպեց, մոգերին ու մոգպետին ցրեցին, և դա բավական եղավ, որ ամբոխը դիմի զենքի: Իսկ Վահանի օրոք ազդակը եկավ Գուգարքից. դա մի տիրույթ էր, որը ժամանակին գտնվում էր «Մեծ Հայքի» կազմում, իսկ այժմ վեր էր ածվել Վիրքում պարսից զերագույն իշխանության հենարանի: Վարդանի ժամանակակից՝ Գուգարքի բղձի Աշուշան (որն ի պաշտոնե պիտի ապահովեր Արևելյան Վրաստանի հավատարմությունը պարսից արքունիքին) 450—451 թթ. զգուշավոր գիրք էր ընդունել, թեև համապատասխան, անշուշտ, ապստամբների կողմն էր. ինչպես ասվեց վերևում, նրա տանն էին ապաստան գտել Մամիկոնյան տոհմի անդամները: Իսկ Աշուշանի ոռոգի Վազգեն-Վարսկենը, բացարձակ «ուրացող» լինելով, սպանեց իր օրիստոնյա տիկնոջը, Վարդան Մամիկոնյանի դուստր Շուշանիկին. Շուշանիկը ու մի կերպ չէր համաձայնում քրիստոնեությունից անցնել մազդեզանց կրոնին: Եվ ահա 482 թ. վրաց Վախթանգ Գորգասալ թագավորը սպանում է բղձիին: Այդ բայը պիտի միանշան մեկնաբանվեր՝ վրաց թագավորը բարձրացրել է ապստամբության դրոշմը, նա ուզում է թոթափել պարսից գերագույն իշխանությունը ու տեսնել իր երկիրը անկախ: Վախթանգը հույս ուներ շարժման մասնակից դարձնել Կովկասում բնակվող հոների, բայց իրականում նրա կողմնակիցները պիտի լինեին հայերը: Այդ դեպքերից ինչ-որ ժամանակ առաջ Վահան Մամիկոնյանին կանչել էին Տիգրան՝ ոմն ասորի Վրիվը ամբաստանել էր նրան. պնդելով, որ սպարապետը ապստամբության ծրագրեր է մշակում: Վահանը իր հետ բերել էր ոսկի, «ուրացել» էր իր հավատքը և այդ գնով արդարացել ու ներում ստացել: Բայց արդյո՞ք նա արդեն այն ժամանակ չէր մտածում վճռական քայլերի մասին. համենայն դեպս, երբ Վախթանգը դիմեց հայերին, ապա Վահանը, կարճատև տատանումներից հետո, միացավ ապստամբ թագավորին: Ահա այսպես սկսվեց Վահան Մամիկոնյանի ղեկավարած ազատագրական շարժումը, որը տևեց մոտ 2 տարի և պսակվեց մեծ հաջողությամբ:

Առաջին բախումը տեղի է ունենում 482 թ., Շիրակի Անի ամրոցի մոտ. չդիմանալով հայերի գրոհին, պարսիկները փախչում են Արտաշատի ուղղությամբ. լքելով այստեղ իր զինվորներին, Ատրվշնասպ մարզպանը գաղտնի գնում է Ատրպատական, որպեսզի իր հետ նոր ուժեր բերի, և ահա պարսից զորքը մոտենում է Երասխ գետին: Ապստամբները համաձայնություն են գալիս, որ երկրի կառավարիչը լինի ասպետ Սահակ Բագրատունին, իսկ գերագույն հրամանատարը՝ Վահան Մամիկոնյանը. առաջինը ընտրվում է մարզպան, իսկ երկրորդը՝ հաստատվում որպես սպարապետ: Այդ նույն 482 թ. Վահանին հաջողվում է ջարդել պարսիկներին Ակոռի ավանի մոտ՝ Մասիսի հյուսիսային լանջերին: Այդ ճակատամարտում իր մահը գտավ նաև պարսիկ մարզպանը: 483 թ. զարնանը Վահանը մի նոր հաղթանակ է տանում՝ Ներսեհապատ գյուղի մոտ, Ավարայրից ոչ հեռու. մեծ ջարդ կրելով, պարսիկները դիմում են փախուստի:

Սակայն ուժերի ընդհանուր անհավասարությունը ակնբախ էր: Արդեն Ներսեհապատի հաղթանակից հետո վրաց Վախթանգ թագավորը օգնության է կանչում հայերին, բայց երբ հայ-վրացական ջոկատները Կուր գետի մոտ սկսեցին մարտը պարսից ուժերի դեմ, բախտը դավաճանեց նրանց. սպարտություն կրելով՝ Վահան Մամիկոնյանը ստիպված եղավ հեռանալ դեպի Տալք, իսկ վրաց թագավորը ապաստան գտավ Լազիստանում: Այս կռվում է, որ զոհվեց մարզպան Սահակ Բագրատունին:

Պատերազմական գործողությունները տևեցին ամբողջ 483 թ., անորոշ արդյունքներով. պարսիկները այդպես էլ չկարողացան հաղթել Վահանին, բայց սպարապետն էլ ուժ չունեի թշնամուն երկրից դուրս շարտելու համար: Ապրա-

⁵ Հայագիտական գրականության մեջ նշվում է, որ Վահան Մամիկոնյանի ապստամբությունը սկսվել է 481 թ.: Դա թուրիմացություն է. ապստամբությունը սկսվել է բղձիի սպանությունից հետո, որը տեղի է ունեցել Պերոզ պարսից արքայի 25-րդ տարում, այն է՝ 482 թ.:

տամրենրը ձմեռը անց էին կացրել «ոստանում»՝ Դվինում: Իսկ երբ գարունը մոտեցավ, Հայաստան ներխուժեց մի մեծ բանակ՝ Զարմիհր Հազարավուխտի զլխավորությամբ: Վաճանք ուժը փոքր է եղել Հայ ջոկատների մի մասը գնացել էր Վերքը: Այնուամենայնիվ, անգամ իր փոքր ուժերով, Վաճանք կարողացել էր մի բանի ամիս դիմադրել պարսիկներին: Զարմիհրին փոխարինում է Շապուհ սարգսպանը. սրան էլ չի հաջողվում ճնշել ապստամբությունը. Վաճանք մեծ արագությամբ տեղից տեղ է փոխում և ճիշտ ընտրելով ժամանակը՝ հարվածներ հասցնում թշնամուն: Եվ այն պահին, երբ երկու կողմերն էլ պատրաստվում էին շարունակել մահու կռիվը, Պարսկաստանից լուր է հասնում, որ արևելքում բնակվող հեփթաղների դեմ կռվում սպանվել է արքայից արքա Պերոզը:

Իրությունը հանկարծակի հիմնովին փոխվում է. եթե առաջ էլ, Պերոզի սրբը, պարսիկներին չէր հաջողվում նվաճել Հայոց երկիրը, ապա այժմ, երբ նրանք այդպիսի սլարություն էին կրել հեփթաղներից, անիմաստ էր շարունակել պատերազմը: Հայաստանում Արտաշատի վիճակ է ստեղծվում. ապրտամբ սպարապետ Վաճան Մամիկոնյանը ինքն է թելադրում հաշտության պայմանները. նվարտակում բանակցությունների ժամանակ Վաճանը պահանջում է՝ ա) պարսիկները թողնում են հայերին նրանց «հայրենի և բնիկ օրենքները», այսինքն բրիստոնեությունը, իսկ կրակարանները վերացվում են. բ) պարսիկները իրավունք չունեն որոշելու որն է տոհմիկ, և որը՝ ոչ, այսինքն ալլա չեն խախտում դարերի պատմություն ունեցող նախարարական կարգը. գ) թագավորը ախուհեան ինքն է որոշելու հայերի գործերը, այսինքն վեճի դեպքում հնարավորություն է առաջանում անմիջապես դիմելու նրան, շրջանցելով մարդկանին:

Ղազար Փարպեցու հետագա շարադրանքից գիտենք, որ այդ պայմանները ամրագրությամբ ընդունվեցին: Եւ կատարյալ հաղթանակ էր այն ժամանակ, երբ լուսավոր անկախությունը դարձել էր անհնարին: Վաճանին հաջողվեց լրիվ վերականգնել հայերի ընթանավարությունը պարսից գերագույն իշխանության ներքո, ապահովել բրիստոնեությունը, դրանով հնարավորություն ստեղծելով սուրբային մշակույթի ազատ դարդացման: Համաձայնությունը ստորագրված էր 484 թ., իսկ հաջորդ՝ 485 թ. սպարապետ Վաճան Մամիկոնյանը նշանակվեց Հայոց մարզպան. այնուհետև հայերի ու պարսից արքունիքի միջնորդը ոչ թե Պարսկաստանից նշանակված աստիճանավոր էր, այլ տեղացի իշխանը, որ մեծ հեղինակություն էր վայելում՝ երկամյա պատերազմում տարած հաղթանակների համար: 482—484 թթ. ապստամբության ամենից կարևոր հետևանքը թերևս դա է եղել:

Նվարտակի դաշնադրությունը հիմք ծառայեց Հայոց ինքնավարությանը բնորոշ միջին ստանդարտ իշխանության վերացումը VII դարի 40-ական թվականներին:

ЛАЗАР ПАРПЕЦИ

Доктор ист. наук К. Н. ЮЗБАШЯН (Ленинград)

(Резюме)

В статье предпринята попытка создать литературный портрет армянского автора конца V в. Лазара Парпеци, выявить литературные достоинства его Послания Вагану Мамиконяну и Армянской истории, дать оценку этим важнейшим источникам для изучения армянской истории и культуры конца IV—V вв.